

ВСТУП

Розглядаючи єдиний автентичний портрет Петра Конашевича-Сагайдачного, створений одразу після його смерті (графюра, розміщена на сторінках панегіричного збірника ректора Київської братської школи Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного»), до цієї постаті вмиє підсвідомо виникає повага. Навіть у того, хто нічого не чув про видатного козацького гетьмана.

Його зображено верхи на коні, у похідному жупані та високій хутряній шапці, з шаблею при боці, сагайдаком¹ при сидлі та з булавою в правиці. Судячи з обличчя, це чоловік середнього віку, має довгу бороду й вуса, погляд — важкий, зосереджений. З усього образу випливає, що це людина суцільної дії — рішуча, упевнена, мужня, навіть його коня зображено не в статиці, а в русі. Але водночас помітно, що ця людина має складний, упертий, жорсткий характер. Оперуючи сучасними поняттями, поєднання таких рис, зазвичай, називають потужною чоловічою харизмою.

Якщо ж докласти до власних спостережень оцінки, відгуки, спомини про Сагайдачного його сучасників, очевидців та учасників подій того часу, то відразу чітко окреслюються основні принципи, цінності й завдання, з яких складалося його життя. Ось як, наприклад, характеризує гетьмана у своїх спогадах батько майбутнього короля Речі Посполитої Яна III Собеського, воевода белзький і руський Якуб Собеський, який бився із Сагайдачним пліч-о-пліч під Хотином 1621 року: «Був він чоловік великого духу, що сам собі шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був перший, коли ж доводилося відступати — останній; мав жваву діяльну вдачу, у таборі сторожкий, мало спав і не пиячив; на нарадах поведився обережно, у розмовах був небалакучий».

Первый Слѣдѣнъ.

Ото дѣлѣного ГИСТОРА С КИЕВЪ, а КИЕВЪ ПРОВАДИЛИ, РАДИ СЛѢДЪХЪ, ПРАВИЛИ ДОСТАВЛЯЮТЪ ДОБРОУЮ ПАМЯТЬ.

¹ Лук зі стрілами.

Гетьман ще за життя став беззаперечним взірцем і прикладом не лише для підпорядкованих йому козаків, а й для інших верств українського народу — шляхти, духівництва, міщан, селян (посполитих). Ось яке щире захоплення його особистими якостями висловлює у творі з тієї ж збірки «Вірші на жалосний погреб...» спудей² Київської братської школи Теофілакт Іванович, бурмистрович³ київський:

*...Вітчизну сміло боронивши,
Своє здоров'я не щадивши.
Вікам потомним слава вічна
Од дії твоїх прийде велична.
Її ти набував звитяжством,
Із запорозьким брав рицарством,
Вождем котрого був відважним,
А ворогам вітчизни страшним...*

«Звитяжство» в системі координат тогочасного суспільства — це лицарський спосіб поведінки й усього життя, бойовий стан, військова сутність, що в умовах постійної загрози від різних ворогів є природним самозахистом усього народу. Що й було найпершим завданням козацтва як оборонців цілої країни, принаймні на її південних і східних кордонах. Тож вдала організація оборони, «живого щита» — війська, вважалася не просто бажаною якістю й головним обов'язком «вождя» цієї української військової корпорації, а й життєво необхідною умовою виживання всієї громади. Недарма ж серед найголовніших чеснот Петра Сагайдачного сучасники виокремлювали вміння керувати військом, організаторські здібності, військовий талант. Ось як згадує гетьмана тодішній спудей, а згодом відомий письменник і ректор

² Студент.

³ Син бурмистра — голови міської управи.

Києво-Могилянської академії Стефан (Софроній) Почаський — у тій-таки збірці «Вірші на жалосний погреб...»:

*...Завжди сильним воїнством мудро керував,
А добро кохаючи, зло усе карав.
Тим і слави витязтву часто досягав,
Що слухняне воїнство у покорі мав...*

Особливості характеру та особисті якості Сагайдачного викликали благоговійний захват не лише в тодішніх українців, а й в інших громадян «республіки трьох народів» (у той час Україна-Русь входила до складу Речі Посполитої разом із Королівством Польським і Великим Князівством Литовським). Тогочасна еліта — шляхта, князі, воеводи — називали Сагайдачного «політиком великим і справним». Про нього також схвально відгукувалися й іноземці.

Найбільш виразними особистими якостями гетьмана були завзятість у справах, непоступливість у рішеннях, спокійна впевненість у власній правді, загострене відчуття справедливості, далекоглядність планів, тверді переконання, уміння лавірувати в хитросплетіннях тогочасної геополітики й шукати компроміси там, де, здавалося б, їх і бути не може, розуміння процесів та явищ, гострий розум і розвинені чуття, особиста мужність.

І майже вповні індивідуальні особливості його постаті, риси характеру, доленосні віхи життя складаються, якщо проаналізувати результати діяльності гетьмана з позицій сучасної людини, за допомогою загальноприйнятих наукових, філософських, суспільних і суто людських категорій. Тоді без найменшого пафосу стає очевидним, що Петро Конашевич-Сагайдачний був, та й залишається одним із найвидатніших діячів в історії України, і то не лише козацького її періоду. Звісно, він не був ідеальним — ані політиком, ані керівником, ані людиною, бо таких, власне, і не існує в природі. Але можемо з упевненістю стверджувати: ця

людина за порівняно короткий проміжок часу спромоглася зробити стільки важливого, корисного й значущого для української нації, що однозначно посідає чільне місце серед провідних державотворців у нашій історії від давніх часів до сьогодні. Бо, власне, будівництво чи й хоча б поновлення держави — справа не для слабких і невпевнених у собі людей. Участь у такому процесі потребує багатьох особистих якостей, максимальної самовіддачі, готовності жертвувати власними інтересами заради спільної мети й здатності вимагати таких жертв від інших. А в тому, що Сагайдачний був причетним до створення майбутньої козацької держави, немає сумнівів.

Щоб краще зрозуміти мотиви, які рухали людину до тієї чи іншої мети, а, отже, зрештою пізнати й саму людину, треба детальніше розібратися в тих обставинах, ситуаціях, в особливостях того часу, оточенні, індивідуальних проблемах, у яких перебувала і які була змушена розв'язувати ця людина. Складний час диктував складні завдання, отже, потребував непростих рішень. Саме таким було життя Сагайдачного — сповнене щоденних викликів, метань, компромісів і рішучих дій, яких від нього постійно очікували, а то й вимагали козаки, народ, духовні ієрархи, магнати, шляхта, численні політичні та бойові супротивники й союзники, вороги, друзі, ситуативні спільники, однодумці й, урешті, близькі та рідні люди також. Саме в таких умовах гартувався його ставлений характер, який давав змогу майже завжди виходити переможцем з найскладніших ситуацій.

Чим же цінний Петро Конашевич-Сагайдачний для України? Якщо взяти до уваги лише основні його досягнення, ефективність яких позитивно позначилася на подальшому розвитку всього тогочасного українського суспільства, то цей перелік буде приблизно такий (звісно, це суб'єктивний рейтинг, і на бажання список «славних діл» гетьмана можна значно розширити).

По-перше, Сагайдачний був наділений неабияким військовим талантом, який сучасники навіть називали генієм. Видатний так-

тик і стратег, сміливий, відчайдушний, але й розважливий водночас, хитрий і мудрий полководець, скажений і одночасно виважений воїн, суворий, проте справедливий начальник — він довів це на суші й на морі, під час оборони й нападу, пішо й кінно, на чолі великої армії і в особистому герці⁴.

Серед найбільших перемог Сагайдачного — блискучі морські операції в Чорному та Азовському морях. Зокрема, участь як полковника Війська Запорозького у взятті потужної чорноморської фортеці Варна 1606 року; у захопленні міст Білгород (Акерман), Ізмаїл та Килія 1608 року; у розгромі турецького флоту під Очаковом 1613 року; у взятті приступом з моря потужних турецьких фортець Синоп і Трапезунд 1614 року; у штурмі й спаленні передмість столиці Османської імперії Стамбула та знищенні османського флоту 1615 року. Під безпосереднім керівництвом Сагайдачного як гетьмана запорожці 1616 року взяли неприступне місто-фортецю Кафа — найбільший невільницький ринок у Криму, і того ж таки року — розгромили турецький флот і зробили новий приступ на Стамбул; а також здійснили інші, менші за масштабом операції. Головним же досягненням цих походів було визволення з полону десятків тисяч бранців. Як зазначав історик запорозького козацтва, академік Дмитро Яворницький: «Дивна сміливість, швидкість і руйнівна сила всіх цих козацьких виступів на Крим і Туреччину перевершують будь-які описи. Вони можуть бути пояснені тільки тим, що на чолі козаків стояв такий геніальний проводир, яким був Петро Конашевич-Сагайдачний».

Подвиги козаків за участі або під орудою Сагайдачного на суходолі не менш визначні. Приміром, розгром татарського війська та спалення Перекопа (воріт до Криму) 1608 року; звитязний виступ на Московщину аж до Калуги 1613-го; знищення каральної

⁴ Герць — двобій, дуель, поєдинок; проводився сам-на-сам, один проти кількох, кілька проти кількох воїнів; найбільшого поширення набув у запорозьких козаків, які зазвичай розпочинали герцями всі свої битви.

турецької армії Шакшака Ібрагіма-паші в приазовських степах 1616 року; виступ на Московщину, узяття й знищення багатьох потужних фортець і, урешті, штурм самої Москви 1618 року; блискача перемога над велетенською султанською армією під Хотиним 1621 року, у результаті чого саме запорозькі козаки порятували цілу Європу від османського поневолення; інші походи та битви.

По-друге, слід відзначити Сагайдачного як видатного військового реформатора, який мав адміністративно-організаторський талант, не боявся ризикувати, експериментувати й нестандартно мислити.

Саме під його булавою козацький флот перетворився на регулярний. Із запорозької січової гавані виходило іноді понад триста чайок — весельно-вітрильних бойових човнів, кожен з яких уміщував до шістдесяти моряків, був озброєний кількома малокаліберними гарматами — фальконетами, мав два стерна — на носі й на кормі, що забезпечувало надзвичайну маневреність. Відповідно було налагоджено їх масове будівництво на самій Січі та в її околицях. Козацька морська маневрова тактика стала прикладом тогочасного військового мистецтва й викликала захват у європейських і жах у турецьких адміралів. Саме Сагайдачний удосконалив дії козацької морської піхоти, зокрема активно використовував тактику раптових десантів на берег з обхідними атаками в тилу фортець (узяття Варни). Відомий італійський мандрівник і таємний агент Ватикану П'єтро делла Валле 1618 року повідомляв своїм патронам: «Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б козаки не взяли й не сплюндрували. В усякому разі вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, якщо докладуть більше енергії, цілком його контролюватимуть».

Нестандартні рішення та прийоми Сагайдачного зробили Військо Запорозьке непереможним і на суходолі. Наприклад, ведення оборони табору з використанням наступальної тактики — раптові контратаки, нічні вилазки, диверсійні рейди у ворожому тилу й точкові удари по тилкових комунікаціях, спалення мостів

на переправах, перехоплення конвоїв із провіантом і боєприпасами (Хотинська битва). Сагайдачний запровадив у війську легку й маневрену кінну артилерію. Активно застосовував тактику нічних, засадних і зустрічних боїв, коли нечисленні загони добре вишколеної та озброєної піхоти нападали на маршеві колони супротивника й снайперським вогнем вносили безлад у його лави (Московщина, 1618). Оскільки козакам майже завжди доводилося вести бойові дії з ворогом, який мав суттєву чисельну перевагу, гетьман робив ставку на миттєвий вирішальний удар козацької кінноти в найслабкіше місце (знищення армії Шакшака Ібрагіма-паші). Уміле використання розвідувальних даних від пластунів⁵ і застосування певних військових хитрощів гетьманом і його полковниками давали змогу зробити дії їхнього війська, об'єднаного в мобільні загони, динамічними й гнучкими, як порівняти з позиційною, неповороткою тактикою супротивників (Перекоп, Кафа). Гетьман удосконалив використання дивовижної рухомої фортеці — козацького пересувного табору (Московські походи, Хотин), а також інженерну й саперну справу (Московщина, 1618).

По-третє, Петро Сагайдачний проявив себе як видатний політик і здібний дипломат. Уперше ставши гетьманом 1616 року, він за своїми обов'язками мусив постійно спілкуватися з урядовими представниками. До того ж не лише листовно, а й особисто, часто виїжджаючи з гетьманської резиденції — монастирського містечка Трахтемирів — до Києва, Кракова й Варшави.

Домінування запорожців на Чорному морі, їхні зухвалі набіги на чорноморські фортеці та поселення, а також постійна загроза самій столиці імперії Стамбулу викликали в турецькій владі лють і розпач. Утім, протидіяти цьому силою у турків не виходило — козаки, ніби знущаючись, раз у раз громили їх на суші й на морі. Терпець султана урвався, коли «козаки увійшли до Стам-

⁵ Козацькі розвідники; на Запорозькій Січі серед тридцяти восьми куренів був окремий Пластунівський курінь.